

Əsətiri əfsanələrdən məlum olub ki, türk xalqları əski çağlarda Günəşə-oda tapınmış, onları özlərinin antropomorfik totemlərinə-tanrılarına çevrilmişlər. Xalq yaradıcılığında bu totemlərin-tanrıların izlərinə Azərbaycan folkloru nümunələrində, eləcə də Naxçıvan regionunda yazıya alınmış əfsanələrdə çox təsadüf olunur. Günəşə, oda, eləcə də Aya inamın təsiridir ki, Boyəhməd kəndindəki (Culfa rayonu) yaxın illərdə qorunmuş qədim qəbir daşlarında, eləcə də Gəmiqayada (Ordubad rayonu) Günəş və Ay təsvirləri verilmişdir. Albaniyanın cənub sərhədləri Naxçıvan bölgəsində Arz boyundan keçirdi (İstoriçeskə qeoqrafie Azerbaydjana. Baku, 1987, s. 19,36-44).

Əsətirə görə, tanrıların çoxu göydə təsəvvür olunduğundan insan daha çox dağ zirvələrinə, çay başlanğıclarına tapınmışlar.

Naxçıvan regionundan toplanmış əfsanə variantlarında Günəşin qız, Ayın oğlan təsəvvür olunması Azərbaycan türk əfsanələri üçün çox səciyyəvidir. Nəşr olunmuş bəzi əsətiri əfsanələrdə isə Günəş oğlan, Ay qızıdır (Yanardağ əfsanələri. Bakı, 1987, s. 4-5; Azərbaycan folkloru antologiyası. I k., Bakı, 1968, s. 248-249). Günəş və Ayın hər iki haldakı təsviri dövr etibarilə əski çağlarda, padərşahlıq və mədəşahlıqla

səsləşir.

Bəzi əfsanələrə görə, Dan ulduzu Ülker adlı qız, səmadəki bürcələrdən biri yeddi qardaş, başqa bir ulduzun da adı Zöh-

Əsətiri əfsanələrin izi ilə

rədir.

Əfsanələrdə Günəş, Ay və Ulduzun canlı insan kimi təsviri onu göstərir ki, ulu əcdadlarımız soyköklərini kainatla, səma, göy cisimlərilə bağlı düşünmüşlər. Bu da dünyanın, kainatın, insanın törənişilə bağlı əsətlərə çox yaxındır.

Səma cisimlərilə bağlı etiqad və inamlardan faydalanmış əsətiri əfsanələrdə antropomorfik görüşlərə uyğun olaraq Günəş qız-qadın, Ay oğlan-kişi şəklində insaniləşdirilmiş, bunların münasibətlərinə görə də süjet, hadisələr qurulmuşdur. Ümumiyyətlə, belə əsətiri nümunələr təbiət qüvvələrinin, xüsusən göy cisimlərinin insan şəklində təsəvvürünə əsaslanır. Bunlarda kainat, yer, göy cisimləri ilə bağlı müxtəlif cansız və canlı varlıqların yaranması əsas yer tutur (Xalq ədəbiyyatı, Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, I c.; Bakı, s. 493).

Bir çox əfsanələr isə təbiət və insanla bağlı əsətiri görüşləri saxlamışdır. Bunların əsas obyektii insandır. Əcdadlarını-

zın bədii yaradıcılığı olan nümunələrin bir qismi Naxçıvan ərazisində də yaddaşlarda yaşamaqdadır. Bu əsətiri əfsanələrdən «Çobanla qoç», «Ataynan oğul», «Əhsabül-kəhf», «Yalqız ağac», «Ucubilq» daha xarakterdir. Zəngəzur dağlarının (Ordubad rayonu) qayaları arasında «Göygöl»lə bağlı bir əfsanə məlumdur. Əfsanəyə görə, göldən çıxıb qoyun sürüsünə qatılan iki qoç bir azdan qayıdıb gölə girir.

Göründüyü kimi, «Koroğlu» eposunun «Alı kişi» qolundakı «dərya ayğırının quruya çıxıb ilxiyə qarışması və yənidən suya qayıtması» bu motivlə bağlıdır. Eposdan məlumdur ki, Qırat və Dürat dərya ayğırlarından törəmişdir. Əsətiri əfsanədə də quzular su qoçlarından, yəni Qırat və Düratın yarandığı mənəbdən-sudan yaranıb. Burada «Çobanla qoç» və «Koroğlu» eposunun «Alı kişi» qolundakı motivlər eyni mənşəlidir. Bu motivlər Azərbaycan folklorunda kök etibarilə qədim olub, yer-su ərənlərinə etiqaddan doğan ənənədir.

Yer-su ərənlərinə inamın əsasını ölən və dirilən təbiət, ruh, tanrı haqqındakı əsətiri görüşlər təşkil edir. Türkdilli xalqların əsətiri təsəvvürünə görə, təbiət hər il dövrü olaraq Yer-Dağ ruhu ilə Su ruhunun nigahı sayəsində dirilir, nizam salınır. Bu nigahın epik təsvirinə «Çobanla qoç» əfsanəsində də rast gəlirik. Əfsanədə su tanrısı ilə bağlı ağ və qara

Azərbaycan əfsanələrinin qədim və zəngin xüsusiyyətlərə malik olan nümunələrindən biri əsətiri əfsanələrdir. Belə əfsanələrdə xalqın dünya, kainat və təbiətə bağlı mifik görüşləri daha çox əksini tapıb. Yaranma mənşəyinə görə, belə əfsanələr daha çox əsətlərdən faydalanmışdır. Lakin bunlarda əsətiri xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etsə də, onların mahiyyətində gerçəkliklə səsləşən izlər də az deyil. Xəyala, fantaziya bürünmüş gerçəkliklərin aydınlaşdırılması dərin elmi araşdırma, bəzən müqayisə və təhlillər hesabına mümkündür.

qoç-atanı, Yer-Dağ tanrısı ilə əlaqədar qoyun sürüsü-ananı təmsil edir.

Əski süjetli «Ataynan oğul» əfsanəsinə görə, qoça atanı oğlu dağa aparıb uca bir qayanın dibində qoyur. Geri döndəndə ata gülür. Oğlan bunun səbəbini soruşduqda məlum olur ki, bir vaxt ata da öz qoça atasını bu qayanın dibinə qoyub. Oğlan belə qərara gəlir ki, vaxt gələcək onu da bu qayanın dibinə atacaqlar. Odur ki, peşiman olub atasını geri qaytarır.

Əfsanədə qədim bir adətin izi vardır. Burda bir gün özünün də bu aqibətlə rastlaşacağını düşünən oğul atasını geri qaytarır. Deməli, əfsanədə bu adətə qarşı çıxılır. Əsətiri əfsanə çoxvariantlıdır. Başqa bir variantda görə, oğlan qoça atasını səbətə qoyub arxasına salıb aparır. Yolda kəndir oğlanın çiynini incitdikdə ata narahət olur. Ata qəlbindəki kövrək övlad məhəbbəti oğlanı bu yoldan daşındırır. Əsətiri görüşlər, adət-ənənələrlə səciyyələnen bu əfsanənin bir variantına da Y.V.Çəmənçəminin «Qızlar bulağı» əsərində rast gəlinir (Y.V.Çəmənçəminli. Romanları. Qızlar bulağı, Bakı, 1968, s. 397-398).

Məlumdur ki, atəspərəstlik qanunlarına görə, «bütün dünyada nə varsa, hər şey iki ilkin qüvvənin-xeyirlə şərin, işıqla zülmətin mübarizəsi üzərində bərqərarlıdır. İlahiləşdirilmiş torpağı ölənlərin cəsədi ilə murdarlamaq olmaz. Elə buna görə də meyidi basdırmayıb onu quşların və itlərin yeməsi üçün xüsusi qüllələrin içərisinə atırdılar, ya da hündür bir dağ başına çıxarıb qoyurdular (A.Kondratov. Sızden biliyè doğru. Bakı, 1975, s. 41).

«Ataynan oğul» əfsanəsində oğlanın atasını qaya dibinə qoyması deyilənlərlə yanaşı, dağ mifi ilə də səsləşir. Burada əsətiri təfəkkürlə bağlı dağın qoruyuculuq xüsusiyyətləri saxlanmışdır. Oğlanın qoça atasını geri qaytarması onun peşmançılığı ilə yanaşı, dağ mifinə inamın sarsılması ilə də bağlı ola bilər.

Atəspərəstlik, bundan da əski dünyagörüşün məhsulu olan etiqadlar vaxtilə xalqımızın yaddaşında kök salmış, həmin dövrləri səciyyələndirən əsətlərin, əfsanələrin yaranmasına az təsir etməmişdir. Ümumiyyətlə, «insanların sözün eczakkar qüvvəsinə inamı tək əsətir və əfsanələrin»

(Y.Ramazanov. XIX əsr erməni nəsrində Azərbaycan folkloru motivləri. Bakı, 1985, s. 92) təşəkkül üçün əsas olmamışdır. Belə şifahi söz sənəti nümunələri əsrdən-əsrə keçdikcə təbii ki, hər dövrə uyğun müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Nəticədə bunlar region məhdudluğundan çıxaraq yayılmış yeni motiv və variantlar yaratmışdır.

Az-çox aparılan araşdırma onu da göstərir ki, əsətiri əfsanələrdə səma, göy cisimlərilə bağlı xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir. Əsətiri əfsanələrdə təbiətin və insanın yaranışı ilə bağlı mifik xüsusiyyətlər də az deyil. Lakin deyildiyi kimi, əfsanələrdə əsətlərlə yanaşı, kainatla, insanların keçmiş həyatı ilə bağlı real xüsusiyyətlərin izlərinə də təsadüf olunur. Əsətiri örnəklərdə qorunmuş belə izlər, hər şeydən öncə, xalqımızın mifoloji ədəbiyyatının arxaikliyini və özünəməxsusluğunu şərtləndirən amillərdən biridir.

Yusif Səfərov,
filologiya elmləri namizədi